
Deset témat pro českou sociologii

JAN KELLER*

Fakulta zdravotně sociální Ostravské univerzity, Ostrava

Ten Subjects for Czech Sociology

Abstract: Nowadays, Czech sociology develops in conditions in which social reality changes very significantly. Today we are in a situation which is perfectly comparable with the crisis that occurred at the beginning of modern society two hundred years ago. Sociology originated as an effort to think over the processes of the emergence of this society and to analyse the accompanying changes in the social sphere. The development of classical sociology thus reflected the decline of the world of traditional households and the rise of that of formal organisations. In the present situation, formal organisations and all of organisational modernity are experiencing a decline. In the scope of the process of globalisation we can observe the progress of networks. The article poses the question of whether Czech sociology is capable of coping adequately with these qualitative historical and societal changes.

Sociologický časopis, 2002, Vol. 38 (No. 1-2: 25-35)

V šedesátých a sedmdesátých letech uplynulého století sociologové svět konstruovali, aby ho pak v letech osmdesátých a devadesátých stejně zdatně dekonstruovali. Svět se ovšem mezitím podstatně změnil.

Česká sociologie by dnes měla tyto zásadní změny reflektovat mnohem důkladněji, než dosud činí. Jinak jí hrozí, že se promění v opožděného, i když pečlivého kronikáře světa organizované modernity, který ze známých důvodů nestihla prozkoumat v dobách, kdy tento svět dominoval. Z množství témat, jež se v této souvislosti nabízejí, si dovolím ve stručnosti uvést alespoň deset, která považuji za nejaktuálnější, a přitom za nejvíce opomíjená.

1. Dějiny sociologie

Pokud bychom ze sociologie škrtnli pojmy a koncepce, které do ní vnesly za uplynulých dvě stě let skutečné sociologické osobnosti, zbudou nám jen sondy do veřejného mínění a teoreticky sterilní analýzy více či méně náhodně vybraných vztahů a závislostí. Bez patřičné znalosti přínosů i omylů známých z dějin sociologie nelze rozlišit při analýze přítomnosti podstatné od podružného. Přitom česká sociologie nedisponuje skutečně důkladným přehledem vývoje sociologického myšlení, který by byl alespoň vzdáleně srovnatelný se známými pracemi H. E. Barnese [1948], Roberta Nisbeta [1966], Raymonda Arona [1967] či L. A. Cosera [1971], máme-li uvést jen některá z dnes již klasických děl.¹

*) Veškerou korespondenci posílejte na adresu: Prof. PhDr. Jan Keller, CSc., Fakulta zdravotně sociální Ostravské univerzity, Fráni Šrámka 3, 709 00 Ostrava, e-mail keller@osu.cz

¹) Žádná z těchto významných prací neexistuje v českém překladu. K dispozici je pouze český překlad sovětských učebnic dějin sociologie z počátku 80. let, který je dnes přece jen již poněkud zastaralý.

První úkol, který stojí před naší sociologií, je vrátit se k pramenům, snažit se porozumět dějinám sociologie z hlediska dnešních převratných celosvětových proměn. Je třeba udělat jakousi inventuru sociologického myšlení, abychom zjistili, co je z něj stále ještě použitelné a co můžeme pro tuto chvíli s klidným svědomím odložit stranou. Dnešní doba k takové inventuře přímo vyzývá. Existují přece četné nápadné analogie mezi dneškem a dobou, kdy vznikala sociologie. Přímo před našima očima probíhá druhá vlna triumfu individualismu, spojená s podobnou erozí sociálních institucí, na jakou upozorňoval již Auguste Comte.² Je třeba opět se vrátit k dějinám klasické sociologie a pochopit je jako mnohagenerační úsilí o záchranu sociální moderními prostředky poté, co se jeho tradiční formy definitivně zhroutily.

Pokud nechceme vykládat dějiny sociologie jako seriál životních příběhů několika vusatých podivínů, musíme se je snažit pochopit jako výraz úporné snahy začlenit uvolněnou individualitu do sociálních struktur, které budou modernizací tradičního uspořádání sociální. Klasická sociologie, a to zdaleka nejen ta Comtova, se nechala inspirovat tradičními poměry ve snaze podržet prioritu sociální před individuem, pochopit osudy jednotlivce ve vztahu k reprodukci sociální struktury, jež tady byla před ním a která ho přechká. Pokud nechceme anebo nemůžeme sociologii dnes chápat tímto klasickým způsobem, měli bychom si položit vážnou otázku, co vlastně chceme rozvíjet.

Pokud hodláme respektovat myšlenkové dědictví sociologie, čeká nás neméně neodbytná otázka: Co může říci vědění klasické sociologie v době, kdy se modernizované sociální přímo před očima drolí a rozpadá stejně, jako tomu bylo při přechodu k moderní společnosti se sociálním tradičním. Jaké *know-how* poskytne sociologie individuum, po nichž se dnes ze všech stran požaduje, aby se o sebe postarala ve svém úspěchu i neúspěchu docela sama?

Celá klasická sociologie se rozvíjela v zásadě jako reflexe dění, které probíhalo na úrovni národního státu, jenž byl sevřen v pevných hranicích a uvažoval v neméně pevném rámci národní ekonomiky. Mnohé nasvědčuje tomu, že tento rámec bude globalizací stále více zpochybňován a narušován. Bude mít pak ještě smysl pokračovat v dějinách české sociologie? Neměli bychom raději co nejdříve začít psát první svazek dějin sociologie evropské? A máme evropské sociologii dnes skutečně za sebe co nabídnout? Můžeme jí nabídnout něco více než jen balance o tom, jak rychle a jak snaživě doháníme to, co si sami představujeme pod pojmem Evropa?

2. Proces globalizace

Proces globalizace je jedním z možných společných jmenovatelů dlouhé série změn, které v současnosti zasahují snad všechny oblasti života společnosti. O blahodárnost či škodlivost tohoto procesu probíhá již nějakou dobu silně rozvášněný spor. Sociologie v tomto sporu zarytě mlčí. Má přitom před sebou přímo ideální laboratoř problémů, na nichž by si mohla otestovat, který z diskursů modernity stojí blíže pravdě. Je to ten výklad, který spatřuje v nástupu moderní doby především emancipační proces, jenž definitivně uvolnil člověka z tíživých omezení společnosti předprůmyslové, anebo naopak kritické pojetí, které vidí pod značkou moderní globalizace jen nástup nových forem omezení a důmyslnějších podob manipulace, než jakými disponovaly méně výkonné společnosti minulosti?

²) Pro osvěžení Comtových analýz na tomto poli nestačí prolistovat si čtvrtý díl jeho práce *Cours de la philosophie positive*, je třeba začít se do jeho někdy zpochybňované pozdní práce *Système de politique positive*. Doporučuji především druhý díl věnovaný sociální statice.

Kvalifikované posouzení dopadů globalizace na Českou republiku v horizontu deseti, patnácti let by předpokládalo analyzovat její dopady mimo jiné v následujících oblastech:

V oblasti zemědělství se nabízí kupříkladu analýza vývoje drobných soukromých rolníků vlivem dovozu laciných a skrytě i otevřeně dotovaných potravin z ciziny. Bylo by možno studovat praktiky velkých obchodních řetězců vůči místním producentům potravin a obranné strategie drobných vlastníků. Bylo by pak možno kvalifikovaně posoudit, nakolik dochází v nových podmínkách k tomu, co Henry Mendras [1970] tak působivě popsal ve své klasické práci o konci rolnictva.

Na poli průmyslu se nabízí studium mechanismů udržování konkurenceschopnosti podniků a v této souvislosti analýza snah snižovat cenu práce a počty pracovníků především v rutinních manuálních i nemanuálních odvětvích. Jako teoretické východisko může posloužit skvělá práce Luca Boltanského [Boltanski a Chiapello 1999], která obsahuje mimo jiné detailní analýzu proměn manažerského diskursu v souvislosti s globalizačními změnami. Po sociologickém uchopení volá též celá problematika silně ambivalentních dopadů strategií, jejichž cílem je nalákat do země velké nadnárodní firmy a zahraniční investory. Samotní sociologové by byli možná překvapeni, až by zjistili, jak velkou část dotací pro podporu zaměstnanosti odčerpávají z příslušných úřadů bohaté nadnárodní firmy na úkor rozvoje drobného místního podnikání. Sociologové, pokud je mi známo, nezkoumají ani sociální dopady působení velkých obchodních řetězců na dosavadní síť drobných obchodů. Přitom vliv na tuto část rodící se drobné a střední místní podnikatelské vrstvy je enormní a ve svých důsledcích může být velice nepříjemný pro konstituování celého jednoho segmentu středních vrstev, a to se všemi dopady na vitalitu demokracie a občanské společnosti.³

Na podrobnou sociologickou analýzu čekají také otázky spojené s vývojem prostředků na financování veřejných služeb. To, jak souvisí snižování stavu těchto prostředků s restrukturalizací firem pod tlakem globalizace, ukázal ve francouzských podmínkách v již zmíněné práci opět Luc Boltanski. Podobně by bylo možno analyzovat vzrůst nerovností mezi jednotlivými regiony, jenž je podle četných kritiků dalším z průvodních projevů globalizace. Sociologie zde nevystačí s lacinými frázemi ekonomů, kteří tvrdí: Budeme-li se snažit, bude celá země vzkvétat jako Zlínsko v době Tomáše Bati.

Polemika o všech těchto a mnoha dalších možných dopadech globalizace by se pak konečně začala dostávat z roviny ideologií na pevnější půdu ověřitelných fakt. Má však vůbec někdo zájem na takovém pozitivním posunu?

3. Sociologie sítí

Nástup globalizace v celosvětovém měřítku je projevem hlubokých historických změn, které úzce souvisí s proměnami ve struktuře celé sociální organizace. Hovoříme v této souvislosti o nástupu společnosti sítí.⁴

Zatím nás v české sociologii teprve čeká hlubší reflexe toho, jak nástup sítí souvisí s proměnami, k nimž dochází v relativně krátké historii moderní společnosti. Klasická

³) Alespoň část těchto problémů jsem se pokusil naznačit v práci *Vzestup a pád středních vrstev* [Keller 2000].

⁴) Dosud nepřekonanou prací k tomuto tématu je jistě třídílná studie španělského sociologa Manuela Castellse *The Rise of the Network Society* [Castells 1996].

sociologie vzniká jako reflexe přechodu od jedné formy sociálního uspořádání k formě zcela odlišné. Reflektuje, co se děje se společnostmi, je-li přirozený svět tradičních domácností nahrazován umělým světem formálních organizací. V tomto smyslu je klasická sociologie sociologií organizované modernity. Nástup sítí však znamená, že formálním organizacím stále více hrozí úděl, který ony samy kdysi připravily domácnostem – hrozí jim, že budou postupně zatlačovány a eliminovány pod heslem vyšší efektivity.

Pokud však skutečně představuje doba formálních organizací postupně se uzavírající kapitolu, pak bude zapotřebí také z tohoto hlediska přehodnotit perspektivy sociologie, a to zdaleka nejen sociologie organizace. Sociologie se totiž až dosud vyvíjela nejen v podobě sociologie národní, ale také jako disciplína odrážející právě poměry organizované modernity. Nástup sítí hluboce zasahuje do ustálených vzorců jednání, mění dosavadní koncepci práce a kariéry, výrazně zasahuje sféru hodnot, jako jsou na jedné straně důvěra a důvěryhodnost, na straně druhé jistota a bezpečí. Žít ve společnosti sítí znamená žít ve společnosti permanentního neklidu a nejistoty a být neustále připraven na všechno, co z toho může vyplynout. Jsme připraveni na analýzu společnosti, ve které se stav anomický stává stavem normálním?

Právě návrat k dějinám sociologie by nám měl umožnit uvědomit si, že se opět nalézáme v bodě, kdy vlna individualismu přináší nejen větší prostor pro svobodu a autenticitu individuálního aktéra, ale také větší riziko nejistoty, osamění, odcizení jednotlivce vzhledem k rozvolněným sociálním strukturám.⁵ Při přechodu k sítím bude dost možná zapotřebí nově číst Frommovu knihu o strachu ze svobody. Zároveň však sítě přinášejí novou vlnu sociální reorganizace a s ní i nové a netušené formy manipulace a kontroly. Nově bude tedy třeba číst také Foucaultovu práci o dohledu a trestání.

Spor o charakter sítí je analogický sporu o charakter globalizace a bez pozitivních výzkumů bude stejně věčný a stejně nerozhodnutelný, jako je on. Ti, kdo jsou příchodem sítí nadšeni, vidí v nich příslib absolutní demokracie, v němž není žádné nahoře, ani dole, žádné centrum a žádná periferie. Spolupráce v sítích je prý dobrovolná a spontánní, nese prý nebývalé zisky všem zúčastněným. Kritici této představy naopak zdůrazňují, že právě sítě umožňují jednomu v podstatě vykořisťovat druhé. A umožňují to mnohem vydatněji, elegantněji a hlavně nepostižitelněji, než bylo představitelné v době formálních organizací. Jasno do tohoto sporu může vnést opět jen empirické studium toho, jak sítě vlastně fungují. Takové studium by zároveň přímo v terénu otestovalo nosnost, ale i slabá místa současných teorií modernizace.

4. Problém modernizace

Tlaky na rozbití formálních organizací a na jejich nahrazení sítěmi vycházejí nesporně z oblasti ekonomiky.⁶ Zásadní otázka, kterou by si v této souvislosti měla klást sociologie, zní: Je přechod od světa organizací ke světu sítí dalším logickým vývojovým krokem v procesu modernity? A pokud ano, jaké důsledky to bude mít pro oblast sociální? Jinými slovy: jak bude vypadat modernizované sociálně modelované tlaky ekonomické efektivity a rentability, jež jsou souhrnně označovány názvem *nová ekonomika*?

⁵) Kdo ze sociologů by si v této souvislosti nevzpomněl na Paretův popis kyvadlového prosazování druhého a částečně též čtvrtého a pátého rezidua jako pojistek proti rozkladu společnosti.

⁶) Tato podkapitola je mírně pozměněnou a podstatně zkrácenou verzí stati, jež byla vypracována v rámci analýzy modernizace, prováděné týmem sociologů pod vedením P. Machonina.

Svět sítí dramaticky zpochybňuje sociální uspořádání, které přinesla moderní doba jako určitý kompromis ve snaze pokračovat v udržení sociální jinými než tradičními prostředky. Vysoká efektivita sítí je založena na externalizaci nákladů, spojených s provozem, na jednotlivé účastníky. Každý má povinnost zvyšovat svou zaměstnatelnost a rozšiřovat portfolio svých projektů. Ten, kdo toho z jakýchkoliv důvodů není schopen, je marginalizován a vyloučen, což u celých vrstev snižuje možnost zapojovat se do nových projektů.

Pro sociologii tak vzniká další problém. Ve světě, jehož reprodukce spočívala na domácnostech, bylo sociální předivo udržováno rovněž především pomocí domácností. Stejně tak tomu bylo i v moderním světě formálních organizací, kde formálně organizována byla i sociální podpora a péče. Lze však ve světě sítí udržovat sociální opět skrze sítě, jestliže jejich fungování je založeno právě na externalizaci sociálních nákladů? Jak by v tomto smyslu měl vlastně vypadat modernizovaný sociální stát? A o co vůbec opřít takový stát, víme-li, že svět sítí je plně kompatibilní s procesem globalizace, který v nejednom ohledu stát mocensky vyvlastňuje. Navíc právě sociální stát, který byl přechodným historickým kompromisem mezi dravými silami trhu a závazkem sociální zodpovědnosti společnosti za všechny své členy, v uplynulých desetiletích výrazně dotoval přechod od organizací ke globalizovaným sítím. Spoluvytvářel tím prostředí, ve kterém by měl stát krýt stále více výdajů externalizovaných sítěmi ze stále skromnějšího objemu zdrojů. Volání po dalším snižování daňového zatížení obyvatelstva i druhá strana tohoto volání, tedy snižování objemu zdrojů na zabezpečení veřejných služeb, to vše je typickým voláním ze světa sítí.

Je docela možné, že proces modernizace je nutný a zákonitý. Co když je ale identický s procesem postupné destrukce sociální? Aniz bychom podléhali nostalgii konzervativců, lze konstatovat, že už ve svých raných fázích modernita nevratně rozbila svět domácností jako ohnisko tradičních forem sociální.⁷ Zhruba o dvě stě let později (opět pod heslem vyšší efektivity) rozbíjí svět formálních organizací a přetváří jej na krajně nestálé prostředí permanentně proměnlivých sítí. Část populace na tom získává, právě tak jako v minulosti jiní získali na přechodu od domácností k velkým formálním organizacím. Zbytek populace však ztrácí i to, co mu bylo garantováno ve věku organizací. Malá část schopných se rozlétá z demontovaných organizací do světa sítí, kde vystupuje mnohem výše, než jim umožňovalo jakkoliv vysoké organizační patro. Zbytek ztrácí půdu pod nohama a propadá se hluboko pod bývalé organizační přízemí, propadá se do početně stále narůstajícího sektoru marginálních a vyloučených.

Proč by se mělo jednat o jakési dočasné selhání, o technicky napravitelnou chybu modernizace? Co když se jedná naopak o její skutečné vyvrcholení? Také při interpretaci povahy modernizace lze pochopitelně hledat empirické indikátory. Bylo by třeba pokusit se určit, v jaké míře je například vysoká nezaměstnanost ve vyspělých evropských zemích a rostoucí chudoba části jejich populace důsledkem nízké modernizace, a nakolik je naopak důsledkem vyšší fáze modernizačního procesu. Snad by bylo možno pokusit se přitom změřit, v jaké míře přenáší ekonomický sektor v éře sítí své externality do sektorů mimoekonomických (domácnosti, formální organizace, sociální stát). A nakolik vzápětí tyto jednotky deklasuje označením nemoderní, nevykonné, příliš plýtvavé.

⁷) Pokusil jsem se tento proces popsat v jedné z kapitol práce *Nedomyšlená společnost* [Keller 1992].

Právě empirická zjištění tohoto typu by teprve ukázala, v jakém smyslu jsou instituce, jež jsou zodpovědné za sociální politiku, sociální ochranu, sociální investice a solidaritu, skutečně organickou součástí modernizačního procesu, a nakolik jsou to jen pozůstatky něčeho, co proces modernizace se vši svou efektivitou a ambicemi nestačil zatím ještě zcela rozbít a vyřadit ze hry.

5. Transformace, nebo konvergence?

Poměrně rozsáhlá sociologická produkce vznikla během posledních deseti let na téma transformace naší společnosti. Je to pochopitelné, neboť změna systému (ať již ji interpretujeme jakkoliv) k podobné reflexi přímo vybízí. Navíc je tento žánr jedním z mála produktů, jimiž může východní sociologie obohatit nabídku na jinak beznadějně přesyceném trhu sociologií vyspělých zemí.

Aniž bych měl v úmyslu jakkoliv kritizovat produkci v této důležité oblasti, dovoluji si přispět alespoň několika poznámkami. Popis transformace naší společnosti jako jednosměrného přibližování k mírně idealizovanému západnímu vzoru jeví se být poněkud jednostranný. Postrádá širší historický kontext. Téměř půl století koexistovaly vedle sebe dva odlišné modely industriální společnosti. Změny, které se udály na přelomu 80. a 90. let, lze vykládat jako otevřenou kapitulaci jednoho z nich a triumfální vítězství toho druhého. Lze pak hledat příčiny oné kapitulace a spekulovat o tom, proč se vše odehrálo tak snadno. Zjevná snadnost celého historického přelomu ovšem může mít vysvětlení velice prosté. Události roku 1989 byly jen součástí širšího pohybu moderní společnosti, který se sociologie již několik desetiletí předtím snažila předpovědět ve své teorii konvergence. Změnil-li se část bipolárního systému, je silně pravděpodobné, že se dříve nebo později pozmění také jeho druhá polovina.

Sociologie by měla tedy zcela vážně testovat hypotézu, která byla nadhozena teorií konvergence, a měla by ji testovat i přesto, že teorie konvergence byla z ideologických důvodů odmítána dříve právě tak, jako je z těchže důvodů odmítána dnes. Diskurs svobody a emancipace na straně jedné a diskurs kontroly a dohledu na straně druhé, jež tvoří od počátku základ ambivalentní interpretace povahy moderní společnosti, našel historicky přechodně svůj výraz ve dvou modelech společenského uspořádání. Nyní, když máme model pouze jeden, stanou se oba diskursy jeho vlastními charakteristikami, jako tomu bylo po celé 19. století. To, který z nich má větší šanci převážít, zůstává opět otevřenou otázkou, která by měla být zodpovězena na základě faktů, a nikoliv zbožných přání.

Sociologie by již nyní měla testovat možnost, že v průběhu příštího vývoje budeme svědky realizace jakési teorie konvergence naruby, kdy z obou dříve koexistujících systémů se navzájem propojí nikoliv to nejhorší, ale nejperspektivnější, nýbrž naopak právě to nejproblematictější a nejméně žádoucí. Mohlo by to mít kupříkladu podobu globalizovaného systému, kdy ničím nebrzděná touha po maximalizaci profitu bude bez větších skrupulí podpořena nám dobře známým policejním dohledem a nekoloniálním vojenským intervencionismem. Obávám se, že dosavadní analýzy naší transformace by byly pro diagnostování podobného vývoje jen málo použitelné, a to právě pro přílišnou poplatnost svým implicitním ideologickým východiskům.

V každém případě jsme však při studiu transformace nevratně promeškali jednu velkou příležitost. Pokud je mi známo, nevznikla u nás žádná komunitní studie, která by zachytila průběh společenských změn přímo v konkrétní lokalitě. Nebyly tak bohužel zachyceny fascinující metamorfózy lidí a charakterů, a to zejména v prostředí typicky

českých maloměst. Dokonce i v těch oblastech, kde se prokazatelně nevyskytovali žádní disidenti, vznikají silná pravicová uskupení, a my o této zázračné regeneraci českého ducha nemáme prakticky žádné doklady, neboť předlistopadové stranické průkazy nových lokálních, tvrdě pravicově orientovaných notáblů nelze dnes již dohledat.

Plně na místě je obava, že žádný výzkum nově se ustavující mocenské elity již tyto historické proměny v celé jejich barvitosti a veskrze smutné komičnosti nezachytí. Celé týmy sociologů zde bohužel nevydají za jediného Balzaka, který se včas nenarodil. Nezbývá tedy než čekat na podobnou historickou příležitost, což bývá v našich podmínkách otázka řádově dvou desetiletí.

6. Socioprofesionální struktura

Jestliže se nepodařilo sociologicky zachytit přesuny moci a popsat, jak se vlastně rodil současný systém a jak se rodila současná mocenská elita, bylo by třeba o to více úsilí vyvinout k popisu toho, jak vlastně v každodenní realitě tento systém funguje. Aby se na tomto poli mohlo udělat více než dosud, bylo by zapotřebí napodobit kupříkladu francouzskou sociologii, která již po dlouhá desetiletí zcela rutinně a kontinuálně studuje socioprofesionální kategorie. Díky tomu dnes ve Francii neexistuje prakticky žádná významnější socioprofesionální kategorie, které by se sociologové ve svých monografiích nevěnovali. Tak například Luc Boltanski [1982] a rovněž Guy Groux [1983] podrobně popsali situaci řídicích kádrů, Frédéric Bon a Michel-Antoine Bournier [1971] rozebrali vývoj a proměny kategorie inteligence, Michel Crozier [1965] podrobně analyzoval charakter zaměstnanců úřadů, Michel Verret [1979] zase zmapoval životní podmínky dělníků.

U nás zatím chybějí podobné důkladné studie pohybující se na pomezí mezi sociologií, sociální psychologií a někdy i etnografií. Přitom právě ze studií tohoto typu by se mohla společnost dozvědět o sobě více a pravdivěji, než se dozví z ideologicky laděných proklamací. Jestliže zde byla snaha za minulého režimu přes všechna tehdejší omezení říci přece jen něco konkrétního o socialistickém způsobu života jako sociální realitě, je opravdu zarážející, že kapitalistický způsob života různých segmentů naší populace při dnešních možnostech svobodného bádání jako kdyby nikoho nezajímal.

Bez podobných detailních monografií věnovaných jednotlivým socioprofesionálním kategoriím a jejich každodennímu životu je však obtížné zodpovědět například otázky o měnícím se postavení středních vrstev v naší společnosti, o trendech jejich vývoje, o jejich šancích a perspektivách. Česká sociologie se zatím příliš nestará o to, nakolik kumulativní povahy je vědění, které nárazově a často bez dalšího plánu shromažďuje. V prostředí sítí, kdy se epizodicky přežívá od jednoho grantu ke druhému, to ostatně není ani dost dobře možné.

7. Multikulturní Česko?

Vzhledem k vývoji demografických ukazatelů a vzhledem k sílící migraci obyvatelstva v rámci globalizovaného světa se také u nás předpokládá, že Česká republika se stane během několika desetiletí multietnickou společností, a to dokonce v mnohem větším rozsahu, než byla kdy v minulosti. Naše sociologie je na takový vývoj stejně málo připravena jako celá naše společnost. Nepřiměřeně malá pozornost je věnována možným sociálním a politickým dopadům dvou očekávaných migračních procesů: odchodu části kvalifikované elity do zahraničí a příchodu velkého množství pracovníků nižší kvalifikace do naší země. Jednotlivé sondy do veřejného mínění přitom opakovaně ukazují neza-

nedbatelnou míru xenofobie a rasismu v naší populaci, a to ve výrazné míře i mezi mládeží.

Politické dopady očekávaných migračních procesů se ovšem dají tušit a lze se oprávněně obávat, že vznik agresivní, tvrdě nacionalistické strany v naší zemi je jen otázkou času. Česká sociologie má v tomto strategicky vrcholně důležitém bodě v podstatě holé ruce. Málokdo může věřit, že nám v našich podmínkách výrazněji pomohou staré dobré americké teorie typu *melting pot*. Co se bude vlastně u nás v tyglíku smažit, to se zatím přesně neví. Může to však docela dobře být poslední zbytek naší křehké demokracie. My se zatím stále pracně vyrovnáváme s výsledky krachu bývalého soužití s Němci, místo abychom dělali mnohem více pro to, aby se předešlo blížícímu se velkému krachu soužití s Ukrajinci, Rumuny, Vietnamci, Afghánci, Pákistánci, Indý...

Řečeno a shrnuto obecněji: Sociální a politické dopady volného toku osob přes hranice států a kontinentů byly v neoliberální teorii globální deregulace naprosto podceňeny a sociologie se zatím ani v nejmenším nechopila této příležitosti, aby jasně demonstrovala povrchnost, sociální negramotnost, praktickou neudržitelnost a ve svých důsledcích také značnou nebezpečnost současných ekonomických utopií.

8. Sociologie versus ekonomie

V celých svých dějinách se sociologie velmi výrazně distancovala od krajně zjednodušujících ekonomických modelů výkladu reality. Už Auguste Comte, jak známo, tvrdě polemizoval s nominalismem ekonomů a celé jeho učení vychází z přesvědčení, že základní sociální jednotkou není ekonomicky činný jedinec, nýbrž rodina v celé plnosti svých sociálních funkcí. Kritika jednorozměrné ekonomické racionality je základní osou Marxovy kritiky politické ekonomie. Vilfredo Pareto, sám uznávaný liberální ekonom, rozvinul svoji teorii nelogického jednání, aby poukázal na to, co vše v ekonomickém myšlení zoufale chybí. Max Weber hledá mimoekonomické příčiny vzniku moderního ekonomického systému a Émile Durkheim staví svůj sociologismus nejen proti psychologismu, ale také proti modelům vycházejícím ze sociálně negramotného typu *homo economicus*.

Teprve mnohem později sociologie před ekonomii kapitulovala a přejímá řadu jejích krajně zjednodušených schémat. Taková sociologie má ovšem tu nevýhodu, že ve svých úvahách abstrahuje zcela po vzoru ekonomie od společnosti. U vědy o společnosti je to dost velký handicap. Namísto toho, aby se sociologie nekriticky obdivovala přímočarosti ekonomických rovnic, měla by být schopna ekonomické kategorie sociologicky interpretovat. Může se přitom nechat inspirovat dlouhou řadou zdařilých prací. Tak kupříkladu Bernard Perret a Guy Roustang [1993] přesvědčivě dokládají, v jaké míře podporuje diktát trhu krizi sociální integrace. Známý americký sociolog Richard Sennett [1998] zase upozorňuje na sociálně psychické poruchy, jež jsou vyvolávány podmínkami práce v síti. Rozsáhlá literatura z pera ekologicky laděných alternativních ekonomů přirovnává již po celá desetiletí poškozování sociálního přediva moderní ekonomikou ke zhoubným a zpravidla nevratným dopadům této ekonomiky na přírodu.⁸

Naše sociologie se zatím ani nepokusila systematictěji se zabývat skutečným, empiricky prokazatelným sociálním obsahem dnes tak nekriticky přijímaných pojmů z oblasti ekonomiky, jako je flexibilita, deregulace, zešťhlování, konkurenceschopnost,

⁸) Poměrně podrobný seznam této literatury je obsažen v knize *Sociologie a ekologie* [Keller 1997].

adaptabilita na podmínky trhu práce apod. Mnozí sociologové si snad ani neuvědomují, že dogmatismus neoliberální politiky není žádnou neutrální ekonomickou doktrínou, nýbrž je po celém světě používán jako vysoce agresivní forma sociálního inženýrství. Sociologie zde doslova bojuje o své přežití, neboť v podmínkách diktátu čistého trhu by se sociologie stala právě tak přebytkovou institucí jako demokracie či lidská práva. K registrování tržně neúspěšných není zapotřebí žádné zvláštní disciplíny. Evropská sociologie se dnes s ekonomikou utkává na poli debat o sociálním státu, o jeho krizi a o jeho budoucnosti. Právě v rámci těchto debat má dostatek prostoru, aby upozorňovala na meze čistě ekonomické racionality. Je zřejmé, že z hlediska krátkodobé ekonomické rentability dopadá sociální stát vždy nutně hůře než neoliberální kalkul. Nestarat se o potřebné vychází v krátkodobém výpočtu nutně laciněji, než snažit se jim pomoci. Tato skutečnost ovšem musí být důvodem pro odmítnutí krátkodobého ekonomického kalkulu jako měřítka všech věcí, nemá-li společnost skončit natrvalo v anomii.

Nemá-li pak sama sociologie skončit v bezvýznamnosti, musí se naučit exaktně vyjadřovat skutečný obsah toho, co ekonomická věda programově odsunuje z další úvahy v poloze negativních externalit. Externalitám musí být, v rozporu s jejich názvem, přiřknuto ústřední místo v úvahách o společnosti, právě tak jako zaujímají přední místo v úvahách o ekologii. Bez tohoto zásadního obratu bude narůstat váha sociální marginalizace a exkluze se všemi doprovodnými sociálními problémy, včetně nejružnějších forem extremismu a mnoha projevů terorismu. Sociologie zde nemá na vybranou. Pokud se podvolí diktátu ekonomiky, zbudou z jejích úvah, ze všech jejích konstrukcí a dekonstrukcí nakonec jen pasáže o sociální patologii.

9. Reflexe proměn v rovině pojmů

Prudce se měnící situace spojená s vlnou globalizace, s expanzí sítí a s dalšími jevy dnešní „postmoderní“ reality zaskočila nejen sociologii. Také příbuzné disciplíny mají vážné problémy. Není jednoduché odpovídat na otázky počínajícího 21. století v pojmech a kategoriích pocházejících vesměs ze století devatenáctého. Sociologie by měla pomoci alespoň v tom, že bude kriticky zkoumat skutečný obsah slov, která zdomácněla ve společenských vědách často v pozici nekonečně povrchních, i když donekonečna opakovaných hesel.

Co je to vlastně „vzdělanostní společnost“? Není to náhodou jen eufemismus pro poměry, kdy vědění je přiřazeno jen jako další tržní artikl do dlouhé řady jiných komodit, které jsou pro solventní zájemce volně na prodej?

Co je to „informační společnost“? Není to jen společnost, ve které je nejružnějších informací takové množství, jsou vyráběny, upravovány, mixovány a podle potřeby dochucovány v takovém rozsahu, že žádné z nich už zaručeně nikdo nevěří?⁹

Co je to „občanská společnost“? Je to množina soukromých vlastníků, kteří hájí proti silnému státu své individuální zájmy, jako tomu bylo v 18. a 19. století? Anebo je to masa zaměstnanců, kteří zastupují, často ve spojení se státem, své kolektivní zájmy, jak to známe z celého dvacátého století? Anebo je to třída neziskových organizací, které ne-

⁹ V době konfliktu na Balkáně byl jedním ze zaručených trumfů v diskusi argument: „Byl jste se tam podívat? Jestliže ne, tak o tom nic nevíte.“ Dokáže si někdo představit větší zpochybnění teze o tom, že žijeme v informační společnosti?

sdužují ani vlastníky proti státu, ani nehájí kolektivní zájmy s pomocí slábnoucího státu, jak to kolem sebe vidíme v současnosti?

Sociologie by měla kriticky zkoumat tyto a mnohé další používané koncepty, které se stávají čím mlhavější, čím rutinněji a lehkomyšlněji jsou používány. Měla by pomoci příbuzným disciplínám vnímat posuny reality, které jsou z jejich pohledu obtížně postřehnutelné. Jestliže například dojde v souvislosti s postupem globalizace k předdefinování významu a role státu, co to bude znamenat pro klasické politologické kategorie, které jsou všechny tím či oním způsobem s institucí moderního státu úzce spojeny? Jestliže bude pokračovat krize sociálního státu, co to bude znamenat pro celou oblast sociální práce, která se do dnešní podoby rozvinula právě v režii sociálního státu? A jestliže dojde k nástupu světa sítí, co to bude znamenat pro sociální práci, která až dosud znala jen kombinaci domácnostních a formálně organizačních forem sociálna?

Hoďně se posledních dvacet let mluví o interdisciplinárním přístupu. Jeho přednosti jsou známy. K jeho rizikům, o nichž se hovoří mnohem méně, patří nebezpečí, že vágní a mlhavé pojmy, které zdomácněly v jednotlivých disciplínách, se budou nakažlivě šířit z jedné do druhé, takže nakonec zaplevelí stejnou měrou všechny. Sociologie by měla mnohem iniciativněji než dosud s touto neprávem podceňovanou hrozbou bojovat.

10. Sociologie, ekologie, riziková společnost

Přinejmenším od poloviny osmdesátých let minulého století víme, že bude zapotřebí přehodnotit prakticky všechny kategorie společenských věd ve světle nastupující ekologické krize [Beck 1986]. Naše sociologie reagovala zatím na tuto výzvu jen zcela okrajově. Přitom máme v kategorii rizikové společnosti jedinečnou šanci propojit to, co chtěl poněkud jiným způsobem propojit již Auguste Comte ve své koncepci pozitivismu. Společenské a přírodní vědy se zde setkávají, i když nikoli na poli triumfu nad přírodou, jak o tom snil Comte, nýbrž v údivu nad tím, co vše bylo pokaženo a co vše dáno v sázku v úsilí triumfovat nad přírodou.

Pokusy propojit různé typy vědění při analýze globálních rizik přitom existují. Za všechny lze uvést jednu z nejnovějších učebnic sociologie životního prostředí, jejíž autoři dokázali v tomto směru plodně zužitkovat tak odlišné podněty, jako je sociologie vědění, teorie racionálního jednání, sociologie podniku, teorie sociálních hnutí a teorie systémů [Diekmann a Preisendorfer 2001].

Nebláhé události poslední doby přitom nepochybně povedou k renesanci zájmu o celou koncepci rizikové společnosti se všemi jejími klíčovými kategoriemi: hrozba, pojištění, dělba rizik, nejistota, absence důvěry aj. Je to zdánlivě paradoxní, ale právě pomocí těchto kategorií bude snad možno formulovat nově také teorii modernizace. Bude sice postrádat optimistický étos modernizačních teorií, jež je doprovázel od dob osvícenství, o to více však bude korespondovat s reálnými procesy naší doby, s jejich pravděpodobným vyústěním a s nejednoznačnou perspektivou, kterou před sebou v dnešní době lidstvo má. Než se tato perspektiva naplní, měli bychom uvést naši českou a moravskou sociologii alespoň trochu do pořádku.¹⁰ I když žijeme nepochybně v nejsvobodnější ze všech dob, o moc více toho svými silami beztak ovlivnit nemůžeme.

¹⁰⁾ Jestliže v textu na jednom místě uvádím, že se určitým tématem naše sociologie dostatečně nezabývá, netvrdím tím, že dané téma je zcela ignorováno. V kontextu naznačených témat byly tu 34

JAN KELLER působil od roku 1982 na katedře sociologie brněnské univerzity, od roku 1992 jako docent, od roku 1999 jako profesor. V současné době vyučuje na katedře sociální práce Ostravské univerzity. Je autorem 15 knih z oblasti sociologie a sociální ekologie. Věnuje se dějinám sociologie, sociologické teorii a problémům globalizace.

Literatura

- Aron, R. 1967. *Les étapes de la pensée sociologique*. Paris: Gallimard.
- Barnes, H. E. 1948. *An Introduction to the History of Sociology*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Beck, U. 1986. *Risikogesellschaft. Auf dem Weg in eine andere Moderne*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Boltanski, L. 1982. *Les Cadres. La formation d'un groupe social*. Paris: Les Éditions de Minuit.
- Boltanski, L., E. Chiapello 1999. *Le nouvel esprit du capitalisme*. Paris: Gallimard.
- Bon, F., M.-A. Burnier 1971. *Les nouveaux intellectuels*. Paris: Cujas.
- Castells, M. 1996. *The Rise of the Network Society*. Oxford: Blackwell Publishers.
- Coser, L. A. 1971. *Masters of Sociological Thought. Ideas in Historical and Social Context*. New York: Harcourt Brace Jovanovich.
- Crozier, M. 1965. *Le monde des employés de bureau*. Paris: Seuil.
- Diekmann, A., P. Preisendorfer 2001. *Umweltsoziologie*. Reinbek bei Hamburg: Rowohlt Verlag.
- Groux, G. 1983. *Les Cadres*. Paris: Maspero. La Decouverte.
- Keller, J. 1992. *Nedomyšlená společnost*. Brno: Doplněk.
- Keller, J. 1997. *Sociologie a ekologie*. Praha: SLON.
- Keller, J. 2000. *Vzestup a pád středních vrstev*. Praha: SLON.
- Mendras, H. 1970. *La fin des paysans*. Paris: Armand Colin.
- Nisbet, R. A. 1966. *The Sociological Tradition*. New York: Basic Books.
- Perret, B., G. Roustang 1993. *L'Économie contre la société. Affronter la crise de l'intégration sociale et culturelle*. Paris: Seuil.
- Sennett, R. 1998. *The Corrosion of Character. The Personal Consequences of Work in the New Capitalism*. New York and London: W. W. Norton.
- Verret, M. 1979. *L'espace ouvrier*. Paris: Armand Colin.

Summary

The author deals with some relevant problems of contemporary Czech sociology. He outlines ten subjects that could belong among its priorities. He assumes that the attention which is paid to these important problems by Czech sociology has been insufficient so far. He proposes to interpret the whole history of sociology from the point of view of the contemporary crisis of social integration. This present crisis, he asserts, is tightly connected with the arrival of globalisation which influences by means of networks the entire social organisation. He presents the ascendancy of networks as the ambivalent culmination of the process of modernisation. From this broad perspective he proceeds to the evaluation of the studies of post-communist transformation and to the problems of the social structure and of the multicultural future of Czech society. In the whole article, the sociological point of view is contrasted with the economic one and presented in accordance with the ecological approach to the risk society.

ISSP – Životní prostředí

PETR SOUKUP

Vydal Sociologický ústav AV ČR, Jilská 1, Praha 1,
fax + 420 2 2118 3250, e-mail prodej@soc.cas.cz

„Sociological Papers“ SP 01:6

Jednotlivé výtisky můžete objednat na výše uvedené adrese

Cena 105,- Kč (6 USD)

Shrnutí: Tato práce se zaměřuje na dva výzkumy provedené v rámci projektu mezinárodního srovnávacího projektu ISSP. Jde o modul životního prostředí, který byl v projektu zařazen v letech 1993 a 2000. Základním cílem environmentálního modulu je zmapování postojů populace k životnímu prostředí, zachycení vnímání jednotlivých rizik a jedincova chování ve vztahu k životnímu prostředí. Cílem této práce je zachytit současnou situaci v České republice, provést srovnání s rokem 1993 a v roce 1993 se pokusit o zasazení České republiky do mezinárodního kontextu (neboť mezinárodní data z roku 2000 nebyla v době zpracování k dispozici). Modul životního prostředí vychází z několika teoretických konceptů, které nejsou v naší zemi příliš známy. Z tohoto důvodu je věnována zvýšená pozornost popisu jednotlivých teorií a indikátorů z nich vycházejících. I přes snahu o komplexní zpracování environmentálního modulu ISSP je nutno konstatovat, že některé otázky zůstaly nevyužity a jejich analýza čeká na své zpracování. Při úplném a zároveň vyčerpávajícím zpracování by byla výsledkem nejspíše mnohastránková publikace. Není ovšem v silách jednoho autora uskutečnit takový odvážný počín v kratším časovém horizontu. Tato práce tak zůstává pouze jakýmsi vstupním pojednáním a výzvou pro možné další analýzy a autory.